

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

تناقض در تصاویر و مفاهیم شعر حافظ

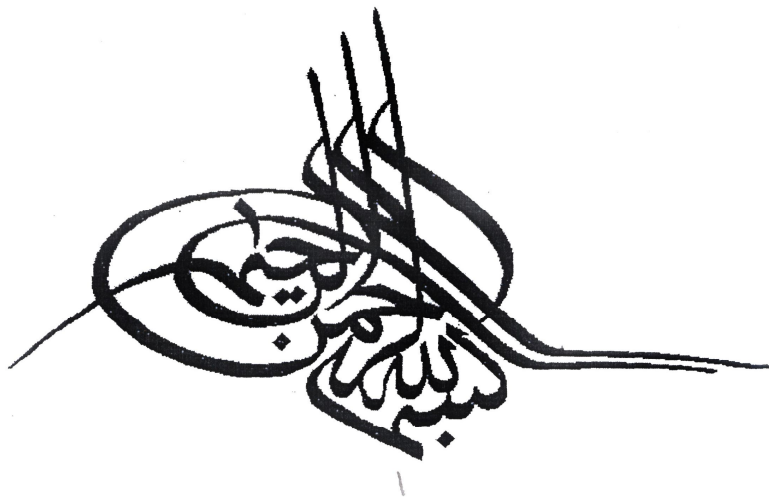
توسط:

سجاد مرادی

استاد راهنما:

دکتر یدالله شکری

اردیبهشت ۱۳۸۹

به نام خدا

تناقض در تصاویر و مفاهیم شعر حافظ

توسط:

سجاد مرادی

پایان نامه ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیت‌های تحصیلی لازم
برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته:

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه ایلام

ایلام

جمهوری اسلامی ایران

در تاریخ توسط هیأت داوران زیر ارزیابی و با درجه به تصویب نهایی رسید.
دکتر یدالله شکری (راهنما و رئیس هیأت داوران)
دکتر علی دودمان کوشکی (مشاور)
دکتر الیاس نورایی (داور)
دکتر رحمان ذبیحی (داور)

اردیبهشت ۱۳۸۹

تقدیر و تشکر

صمیمانه ترین سپاس ها نثار بزرگوارانی که با بذل عنایت و همکاری، مرا مرهون لطف خویش قرار داده اند، بویژه :

استاد محترم، جناب آقای دکتر یدالله شکری که با راهنمایی های عالمانه ی خود مرا در تدوین این پایان نامه یاری نمودند.

استاد فرزانه و گرانقدر، جناب آقای دکتر علی دودمان کوشکی که مشاورت این پایان نامه را بر عهده داشتند.

اساتید محترم گروه، آقایان: دکتر بیگ زاده، دکتر پرنیان، دکتر نورایی، دکتر رحیمی ، دکتر سلطانی، دکتر ذبیحی که در مدت تحصیل از محضر ایشان بهرمنند شده و کسب فیض نمودم. همچنین همه ی عزیزانم که در طول تحصیل و تحقیق، زحمات زیادی را متحمل شدند و با پشتیبانی و همکاری بی شائبه و دلسوزانه، موجبات دلگرمی مرا فراهم نمودند.

سلامتی و موفقیت همه ی این عزیزان را از خداوند بزرگ فوآهانم

چکیده

در این پژوهش، ابتدا به تعریف و شناسایی ماهیت تناقض در بلاغت پرداخته شده است. در بلاغت، برخلاف منطق صوری و ارسطویی، اجتماع دو مفهوم متناقض یا متضاد (نه ضرورتاً تضاد منطقی بلکه هر نوع نسبت ناسازگاری میان دو چیز) ممکن است. ابهام، آشنایی زدایی، دوبعدی بودن و ایجاز از مختصات آن به شمار می رود. سپس، مقوله تناقض در شعر حافظ در سه بخش تحت عنوان عبارت و جملات متناقض (پارادوکس)، معانی و مفاهیم متناقض (دوگانگی) و تناقض های عرفانی (شطح) بررسی شده است. تناقض در شعر حافظ، به طور کلی، آمیزه ای از مفاهیم بلند عرفانی و شگردهای بلاغی است.

واژگان کلیدی: حافظ، تناقض، شطح

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه:
۳ - ۹	فصل اول: کلیات
۴.....	۱.۱. شرح و بیان مسئله پژوهشی
۵.....	۲.۱. اهداف تحقیق مورد نظر
۶.....	۳.۱. اهمیت و کاربرد نتایج تحقیق
۶.....	۴.۱. پیشینه علمی موضوع
۷.....	۵.۱. فرضیه ها یا سؤال ها
۸.....	۶.۱. شرح روش تحقیق
۹ - ۲۲	فصل دوم: تعریف، کاربرد و پیشینه تناقض در بلاغت
۱۰.....	۱.۲. تعریف لغوی و بلاغی تناقض
۱۳.....	۲.۲. تفاوت تناقض با تضاد
۱۴.....	۳.۲. اهمیت و ارزش ادبی تناقض
۱۶.....	۴.۲. پیشینه و عوامل رواج و گسترش سخنان متناقض در ادب فارسی
۲۲ - ۷۸	فصل سوم: ترکیبات و جملات متناقض در شعر حافظ (پارادوکس)
۲۵.....	۱.۳. عوامل ظهور گسترده ترکیبات و جملات متناقض در شعر حافظ
۲۵.....	۱.۱.۳. بیان مباحث عرفانی و فراسویی
۲۶.....	۲.۱.۳. وضع سیاسی و اجتماعی روزگار

- ۳.۱.۳. تأثیر پذیری از اندیشه های ملامتی و قلندری ۲۷
- ۴.۱.۳. باریک اندیشی و پیچیدگی خیال ۲۹
- ۲.۳. ترکیبات متناقض (oxymoron) در شعر حافظ ۲۹
- ۳.۳. جملات متناقض (paradoxi) در شعر حافظ ۳۳
- ۴.۳. صورت های مختلف تناقض در ترکیبات و جملات حافظ از نظر معنی شناسی ۳۹
- ۵.۳. شکل گیری ترکیبات و جملات متناقض در حوزه صنایع بلاغی در شعر حافظ ۴۳
- ۶.۳. ساختمان ترکیبات و جملات متناقض در شعر حافظ از نظر عناصر دستوری ۴۷
- ۷.۳. انواع تناقض میان عناصر ترکیبات و جملات متناقض شعر حافظ ۵۰
- ۱.۷.۳. تناقض عاطفی ۵۰
- ۲.۷.۳. تناقض عرفی و شرعی ۵۲
- ۳.۷.۳. تناقض در ماهیت اجزاء ۶۰
- ۸.۳. زیر ساخت ترکیبات و جملات متناقض در شعر حافظ ۶۴
۱. ۸.۳. عشق ۶۵
۲. ۸.۳. ریا ۶۸
۳. ۸.۳. ثنویت در هستی انسان ۷۱
۴. ۸.۳. صفات متناقض معشوق ۷۴
۵. ۸.۳. معانی طنزی ۷۵

فصل چهارم: معانی و مفاهیم متناقض در شعر حافظ (دوگانگی) ۷۸-۹۷

- ۱.۴. تناقض در حوزه مفاهیم دینی و اعتقادی ۸۰
- ۱.۱.۴. اشاره به وجود خطا در دستگاه آفرینش ۸۰
- ۲.۱.۴. شکوه و شکایت از مشیت خداوند ۸۱
- ۳.۱.۴. اعتراض نسبت به بهشت و دوزخ ۸۱
- ۴.۱.۴. باورستیزی و باو شکنی نسبت به محرّمات ۸۲
- ۵.۱.۴. اظهار علاقه به باده نوشی ۸۳
- ۲.۴. تناقض در حوزه اندیشه با عمل یا رفتار با گفتار ۸۵
- ۳.۴. تناقض در جزئیات اندیشه ۸۶
- ۴.۴. نظریه های مختلف در تبیین معانی و مفاهیم متناقض در شعر حافظ ۹۱

فصل پنجم: تناقض های عرفانی حافظ (شطحیات)

۹۷-۱۰۷

۹۹..... ۱.۵. تعریف شطح

۱۰۰..... ۲.۵. منشأ و علل ساختار متناقض کلام عرفا

۱۰۳..... ۳.۵. رابطه شطح با تناقض

۱۰۴..... ۴.۵. سخنان شطح آمیز حافظ

۱۰۸-۱۰۹

نتیجه گیری

۱۱۰-۱۱۳

منابع و مآخذ

مقدمه

در میان انبوه شاعران پارسی گو، به قطع و یقین نمی توان شاعری چون خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی مشهور به لسان الغیب را یافت که سروده هایش پذیرفته دل گروه بی شماری از پارسی زبانان و صاحب‌دلان جهان قرار گرفته باشد و عارف و عامی، گاه و بیگاه جمال چهار گوشه دیوان او را طوافگاه دیدگان خود ساخته باشند. برآستی این همه «قبول خاطر و لطف سخن» از کجاست؟ و جاودانگی سروده های او در گرو کدامین هنر از «چندین هنر» اوست؟

هر نویسنده، شاعر و یا شخص آگاهی که با اشعار حافظ و دیگر شاعران سروکار دارد می تواند راز ماندگاری او را از دیدگاه خود و چه بسا متفاوت با نظر دیگران، توضیح دهد چرا که شخصیت و شعر حافظ به او چنین اجازه ای را می دهد. دکتر شفیع گره زدن جوانب متناقض وجود انسان و در کنار هم حفظ کردن آن ها را بزرگ ترین عامل توفیق حافظ دانسته، بدین گونه که حافظ به صورت آینه تمام نمای انسانیت، تصویرگر مجموعه ای از هر دو سوی تناقض های وجودی انسان شده است و اگر شعر وی آینه ای برای یک از این احوال بود هرگز نمی توانست در همه ادوار زندگی انسان و در تمام مراحل فکری و فرهنگی جامعه ما، سخنگوی بلامنازع همه نیازهای روحی انسان باشد.^۱

به اعتقاد نگارنده نیز حافظ، به عنوان شاعری که توانسته است تا به امروز در میان ملل مختلف دنیا جای پای عمیقی برای خود باز کند، دین خود را مدیون تناقض های هنری خویش می داند. او از معدود شاعرانی است که با بصیرت هنری کامل دست به آفرینش شعر می زند و در این آفرینش، انواع مختلف معانی و مفاهیم متفاوت و گاه مخالف، متضاد، متعارض و متداخل را به باز می گیرد، عواملی که نه تنها خدشه ای به هنر و معنای شعرش وارد نمی کنند، بلکه گسترده گی و چند معنایی شعرش را سبب می شوند. اصولاً خصیصه بارز هنر کامل همین است که معنا در آن

^۱. شفیع کدکنی، موسیقی شعر، ص ۴۳۱

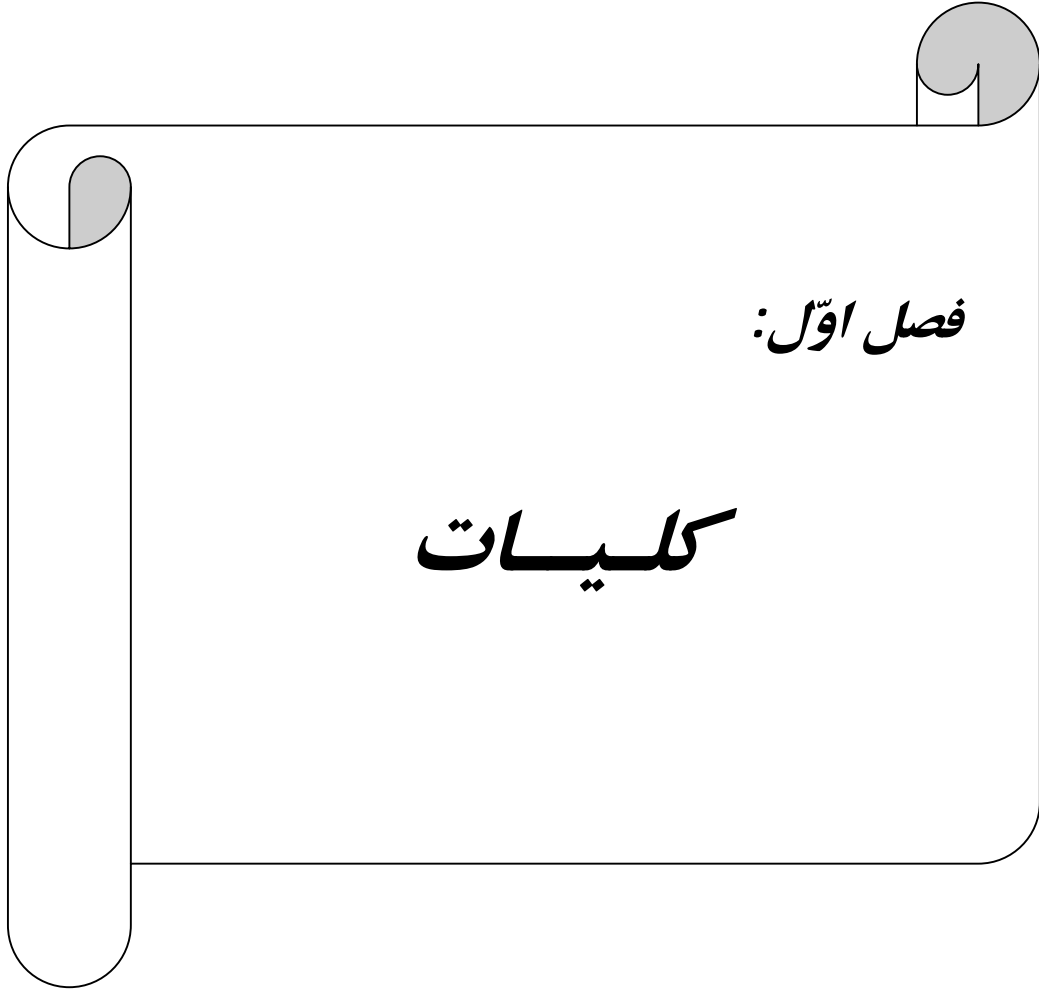
محدود و مقید نیست بلکه می تواند طیف گسترده از معانی را در خود جای دهد و در حصار یک معنای واحد ننگند، چندگانگی معنا همواره از ویژگی های هنر والاست چیزی که در غزل حافظ موج می زند.

موسیقی معنوی حافظ، در جهت پارادوکس و گره زدن متناقضات، حرکت می کند و این امر بازتابی از جهان بینی خاص او که برخاسته از اراده "معطوف به آزادی" است. حافظ می کوشد که انسان را در نقطه کمال آزادی قرار دهد، جایی که نه تنها در فضای هنر و پهنه دیوان شعر وی احساس دسترسی به هر دو سوی مفاهیم متناقض را داشته باشد (مثلاً نماز و عصیان، خرقة و جام) بلکه حتی در داخل یک بیت یا یک مصراع و حتی یک تعبیر یا ترکیب نیز می کوشد که این آزادی و اختیار را تصویر کند، تا جایی که حتی می توان گفت غلبه اسلوب ایهام نیز در شعر او، یکی از جلوه های همین میل به آزادی است.^۱

تناقض، معمولاً، از یک دیدگاه هنری سر چشمه می گیرد، جایی که جمع اضداد می تواند عواطف عالی بشری را در ما برانگیزد. این اضداد در دیوان حافظ به خوبی با هم آشتی یافته اند و توانسته اند نمایشگر اندیشه های عمیق او در شعرش شوند. بنابراین، برای آن که بتوانیم به جهان بینی و خاستگاه اصلی اندیشگی حافظ راه پیدا کنیم باید این ویژگی هنری او را به درستی بشناسیم و الا جستجو در عبارات و جملات متناقض و همچنین معانی متضاد و متفاوت شعر او، ما را دچار سردرگمی و پوچی خواهد کرد.

به همین منظور، این نوشته سعی دارد با بحث و پژوهش در رابطه با این ویژگی هنری شعر حافظ، به معرفی و شناسایی هر چه بیشتر آن بپردازد. هنر تناقض در شعر حافظ، به طور کلی، در دو بخش، ترکیبات و جملات متناقض (پارادوکس) و معانی و مفاهیم متناقض (دوگانگی) قابل بررسی است؛ اما، از آن جا که پاره ای از ترکیبات، جملات و مفاهیم متناقض در شعر حافظ دارای ساختار شطحی با کاربرد عرفانی هستند بر خود لازم دیدیم که یک بخش هم به معرفی و شناسایی این مقوله یعنی شطحیات در شعر او، اختصاص دهیم.

^۱. همان، ص ۴۳۴

فصل اوّل:

کلیات

تمهید مسئله تحقیق

۱.۱. شرح و بیان مسئله پژوهشی :

مسئله اصلی مورد تحقیق در این پژوهش تناقض در تصاویر و مفاهیم شعر حافظ است. نخست، برای مشخص شدن ابعاد مختلف مسأله و همچنین روشن شدن جنبه های مجهول آن، باید بینیم چه سؤال هایی در رابطه با مسئله مورد پژوهش مطرح است.

سؤال هایی که در رابطه با مسأله تحقیق مطرح و لازم به پاسخ گویی اند، عبارتند از :

۱) معانی مختلف تناقض و تعریف آن در بلاغت چیست ؟

بنابراین، نخستین قدم در راه این تحقیق، این است که معانی مختلف این کلمه بررسی و به تعریف دقیق آن در بلاغت دست یابیم.

۲) رابطه تناقض با شطح کدام است و چرا نویسندگان آثار عرفانی از بیان تناقضی استفاده کرده اند؟

نظر به اینکه برخی از نویسندگان ، اصطلاح «شطح» را معادل **paradox** (=متناقض نما) دانسته اند، تحقیقی در این زمینه ضرورت دارد که آیا هر شطحنی متناقض نماست و می توان این دو اصطلاح را معادل یکدیگر به کار برد ؟ برخی از مسائل عرفانی با هنجار و روال طبیعی زبان قابل بیان نیستند به همین خاطر، نویسندگان آثار عرفانی برای بیان این مسائل مجبور به شکستن هنجار طبیعی و عادی زبان هستند که موجب ایجاد نوعی آشنایی زدایی و تناقض ظاهری در آثار آنها می شود؛ لذا، تحقیق و پژوهش در این زمینه، یعنی شناخت هنجار شکنی ها و آشنایی زدایی ها یا به عبارتی دقیق تر تناقض نماها، برای فهم بهتر این آثار ضرورت دارد.

۳) پیشینه بیان تناقضی در شعر فارسی قبل از حافظ به چه شکل است؟
در این تحقیق لازم است دانسته شود که پیش از حافظ، چه شاعرانی در آثارشان این شگرد بیان هنری را به کار برده اند.

۴) تناقض در شعر حافظ چه انواع و صورتی دارد؟

۵) حافظ در چه زمینه هایی سخن متناقض گفته است؟

۶) عوامل شکل گیری و گسترش تناقض در شعر حافظ کدام است؟

۲.۱. اهداف تحقیق مورد نظر:

تناقض در کثیری از آثار عرفانی چه به نظم و چه به نثر، به کار رفته است و در شعر فارسی از قرن ششم ه.ق. به بعد فراوان یافت می شود. شناخت این صنعت ادبی و کاربرد آن در آثار عرفانی، ما را یاری می کند که این آثار را، چه از لحاظ اندیشه و چه از لحاظ بلاغت، سبک شناسی و نقد ادبی، بهتر بشناسیم.

خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی (وفات ۷۹۲ ه.ق.) یکی از شاعران، عارفان و اندیشمندان بزرگ فارسی زبان است که اهمیتش در سطح جهانی، امروزه بر کسی پوشیده نیست. دیوان حافظ چه از لحاظ اندیشه و چه از لحاظ سبک و شیوه بیان همواره - از زمان حافظ تاکنون - مورد توجه، نقد و بررسی بسیار بوده است. شاید بتوان گفت، یکی از مواردی که موجب شکل گیری و فراوانی چنین نقد و نظراتی درباره شعر او شده، وجود کثیر تناقض های هنری در دیوان اوست. شناخت و درک صحیح این تناقضات و علل و عوامل شکل گیری و گسترش آن ها در شعر او می تواند ما را در شناخت بهتر اندیشه ها و زبان شعر او، و همچنین در بررسی اثر او از نظرگاه های بدیع، سبک شناسی و نقد ادبی کمک بسیار کند؛ اما، از آنجا که تاکنون به طور جدی و مستقل به این موضوع پرداخته نشده است، ضرورت دارد که در این زمینه پژوهشی مستقل و مفصل انجام گیرد.

بنابراین، به طور خلاصه، می توان گفت که این تحقیق در پی اهداف ذیل است:

۱) یافتن ترکیبات و جملات متناقض در شعر حافظ.

۲) تقسیم و دسته بندی انواع تناقض در شعر حافظ، همراه با مشخص کردن موضوع و شیوه های کاربرد آن ها.

۳) بیان علل و عوامل شکل گیری و گسترش تناقض در شعر حافظ.

۳.۱. اهمیت و کاربرد نتایج تحقیق در رفع تنگناها و مشکلات جامعه

خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی، از بزرگ ترین شاعران و عارفان و ادیبان سده هشتم هجری می باشد که موضوعات و اندیشه های مطرح در شعر او بسی فراتر از زمان و مکان خود است. شناخت این اندیشه های بشری و فراسوی حافظ می تواند در رفع بسیاری از مشکلات و نابسامانی های جوامع بشری مفید واقع شود؛ فریاد حافظ رسیدن به آزادی و آزادگی است. حافظ برای بیان این اندیشه ها از شگردهای بیانی متنوعی استفاده کرده که نیازمند شناخت و تحلیل بیشتر هستند چرا که بدون در نظر گرفتن این شگردها نمی توان به درستی به هزارتوی اندیشه ها و تجربیات او دست یافت.

تناقض یا پارادوکس، یکی از این شگردهای بیانی می باشد که حافظ و دیگر نویسندگان آثار عرفانی از آن استفاده فراوان برده اند. شناخت دقیق این شگرد بیانی در شعر حافظ و دیگر شاعران، ما را در دریافت دقیق تر اندیشه ها و معانی مطرح در سرودهایشان یاری می دهد. بنابراین، به طور کلی، اهمیت و کاربرد این تحقیق در رفع تنگناها و مشکلات جامعه را می توان در معرفی و شناخت بهتر حافظ و اندیشه هایش، و همچنین آشنایی با یکی از شگردهای بیانی مطرح در نزد عرفا دانست که به وسیله آن به بیان مسائلی پرداخته اند که با هنجارهای عادی و طبیعی زبان قابل بیان نیستند.

۴.۱. پیشینه علمی موضوع تحقیق و پژوهش های انجام شده در این زمینه:

در مورد تناقض، در کتب بلاغت قدما بحثی به میان نیامده است اما در کتب بلاغت غربیان از دیر باز بحث های مبسوطی در این زمینه مطرح بوده است. معاصران در اثر آشنایی با مبحث «تناقض نمایی» یا «پارادوکس» در بلاغت غربیان این بحث را در بلاغت فارسی مطرح کرده اند. نخستین بار هنر تناقض در بلاغت فارسی را دکتر شفیع کدکنی در کتاب «شاعر آینه ها» معرفی کرد. در این کتاب، ضمن بحث از ویژگی های شعر بیدل، «تصویرهای پارادوکسی» به عنوان یکی از ویژگی های سبکی او شمرده شده است. کوشش دیگری در این زمینه مقاله دکتر سروش، تحت عنوان «تعمیم صنعت طباق و یا استفاده از عکس و نقض و عدم تقارن در شعر سعدی» (۱۳۶۴.ش) است که در آن از هنر تناقض در شعر سعدی سخن رفته است. کوشش دیگر در این زمینه کتاب آقای عبدالامیر چناری، تحت عنوان «متناقض نمایی در شعر فارسی» (۱۳۷۷.ه.ش) و

همچنین مقاله آقای تقی وحیدیان کامیار، تحت عنوان «متناقض نما در ادبیات» (۱۳۷۴ ه. ش) است.

درباره متناقض بودن سخنان عرفا نیز مطالب بسیاری نوشته شده است. یکی از قدیمی ترین کوشش ها در این زمینه، کتاب «شرح شطحیات» (تألیف ۵۷۰ ه. ق.) روزبهان بقلی شیرازی است. وی گرچه از هنر تناقض سخن نگفته است، اما عملاً بسیاری از سخنان متناقض نمای عرفا را با تکیه بر مبانی دینی، بخصوص قرآن و حدیث، تفسیر و تأویل کرده و غالباً سعی کرده که وجه پذیرفتنی و خردپذیری از این گونه سخنان ارائه دهد.

اما تحلیل تناقض های عرفانی و ارائه نظریه هایی درباره آنها - خصوصاً با تکیه بر مبانی فلسفی - عمدتاً به زمان معاصر مربوط است که در نقد ادبی آثار عرفانی مطرح است. غربی ها در این زمینه کار های عمده ای انجام داده اند که برخی از آنها به زبان فارسی ترجمه شده اند نظیر: کتاب «عرفان و منطق» از برتراند راسل، که ترجمه نجف دریا بندری از آن در سال ۱۳۴۹ منتشر گردید. یکی دیگر از کوشش هایی که در این زمینه انجام گرفته کتاب «عرفان و فلسفه» از و.ت. استیس، که ترجمه بهالالدین خرمشاهی از آن در سال ۱۳۵۸ منتشر شد. کوشش دیگر در این زمینه، کتاب هانری کربن «آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی»، از داریوش شایگان که ترجمه باقر پرهام از آن در سال ۱۳۷۱ منتشر گردید؛ در این کتاب، در فصل «شطحیات» مختصراً عقاید هانری کربن در زمینه شطح بررسی شده و گفته شده که معادل شطح در زبان فرانسه، پارادوکس است. در زبان فارسی می توان از کتاب «رمز و داستانهای رمزی در ادب فارسی» از دکتر تقی پورنامداریان یاد کرد. در این کتاب نظریه رمزی بودن زبان تجربه عرفانی طرح و بحث شده است. از کوشش های دیگری که اخیراً در این زمینه انجام گرفته می توان از مقاله تیمور مالمیر تحت عنوان «تبیین متناقض نمای وحدت و کثرت در آثار عطار نیشابوری» (۱۳۸۶) یاد کرد؛ در این مقاله آثار عطار نیشابوری، برای تبیین اسباب و مراحل پیدایش و تکامل قالب و شکل بیان فنای ذات و صفات بنده یا وحدت وجود، که با جمع دو نقیض کثرت و وحدت همراه است، بررسی شده است.

۵.۱. فرضیه ها یا سؤال ها:

در پاسخ به سؤالات مطرح در بخش «شرح و بیان مسأله پژوهشی» فرضیه های زیر مطرح هستند:

(۱) تناقض در بلاغت بیانی ظاهراً متناقض با خود یا مهمل است که میان دو امر متضاد جمع شده است؛ در اصل دارای حقیقتی است که از راه تفسیر یا تأویل می توان به آن دست یافت.

۲) بعضی از سخنان متناقض شطح اند و همچنین برخی از شطحیات متناقض .
۳) هنر تناقض در شعر عرفانی به وفور به کار گرفته شده و قبل از حافظ شاعرانی نظیر سنایی، انوری، خاقانی، نظامی، عطار، مولوی، سعدی از این شگرد بیانی، در بیان اندیشه هایشان استفاده فراوان برده اند.

۴) تناقض های شعر حافظ گاه با تجربه های شاعرانه ارتباط دارد گاه با تجربه های عارفانه .
۵) تناقض های حافظ به عبارات و جملات متناقض (پارادوکس)، معانی و مفاهیم متناقض و تناقض های عرفانی (شطحیات) تقسیم می شوند.
۶) در بخش عبارات و جملات متناقض مفاهیم مربوط به مسائل عرفانی (عشق، معشوق) و در بخش معانی و مفاهیم متناقض مفاهیم مربوط به مسائل دینی و اعتقادی بیشترین سهم را در ایجاد هنر تناقض در شعر حافظ دارند.

۶.۱. شرح روش تحقیق:

روش تحقیق در این پژوهش، بر اساس روش معمول کتابخانه ای صورت گرفته است. ابتدا، مطالعات کلی درباره تعریف و ماهیت تناقض، در آثار موجود در این زمینه انجام گرفت تا چارچوب و محدوده اصلی مسئله مورد پژوهش همراه با اهمیت و کاربرد آن در آثار بلاغی مشخص شود. سپس، به مطالعه و بررسی دیوان اشعار حافظ برای یافتن و استخراج ابیات متناقض موجود در آن پرداخته شد. بعد از استخراج و فیش برداری، به دسته بندی و بررسی نمونه های متناقض به دست آمده، از جنبه های مختلف بلاغی، معنایی، عرفانی و... پرداخته شد.

فصل دوم:

تعریف، کاربرد و پیشینه تناقض
در بلاغت

تناقض در بلاغت

۱.۲. تعریف لغوی و بلاغی تناقض

تناقض «در لغت به معنی با هم ضد و نقیض بودن، ضد یکدیگر بودن، ناهمپایی و ناسازی است. تناقض در لفظ در صورتی است که یکی از دو طرف تناقض، امری را اثبات و دیگری نفی کند، مانند هست و نیست. تناقض ظاهری در سخنی مصداق دارد که به ظاهر متناقض و ناساز آید اما حقیقت پنهان، در پس این ظاهر متناقض، سبب سازگاری میان طرفین ناسازگار شود.»^۱ مانند عبارت «آنان که غنی تر محتاج ترند» در این بیت سعدی:

درویش و غنی بنده این خاک درند

و آنان که غنی ترند محتاج ترند^۲

برای خواننده این بیت ممکن است این پرسش پیش آید که چگونه ممکن است افرادی که غنی تر یا ثروتمندتر از دیگران هستند، نیاز و احتیاجشان نیز بیشتر باشد؛ ولی خواننده پس از جستار بیشتر در تعبیر حکیمانه آن بی اختیار آن را تأیید و تحسین می کند.

هرچند که، هنر تناقض از دیرباز در آثار ادبی بکار رفته و شاعران و نویسندگان تیزبین و ژرف اندیش، آن را ابزار بسیار مهمی برای بیان نکات مهم و پیچیده و مجرد یافته اند، اما، علمای بلاغت گذشته در هیچ یک از آثار بلاغی، از ترجمان البلاغه رادویانی تا صناعات ادبی جلال الدین همایی، نام و نشانی از آن نبرده اند و آن را نشناخته و معمولاً جزو صنعت تضاد به شمار آورده اند.

اولین کسی که در بلاغت فارسی به این ترفند هنری اشاره کرده، دکتر شفیع کدکنی است که از آن به نام تصویر پارادوکسی یاد می کند: «[تعبیر یا] بیانی که به لحاظ منطقی در ترکیب تعبیرات آن تناقض نهفته است و با صورت پذیرفته شده آن در حالت عادی تفاوت بسیار دارد. هر

^۱. داد، فرهنگ اصطلاحات ادبی، ص ۱۶۷

^۲. سعدی، کلیات، ص ۲۴

چند که این گونه بیان در فلسفه و علم منطق زشت است و مایه فروپاشی یک نظام علمی و فلسفی بشمار می آید، ولی در قلمرو مذهب و هنر، این تناقض نه تنها عیب نیست بلکه مایه حیات و جاودانگی آن هنر و مذهب نیز می تواند باشد، اگر مذهبی فقط تعلیمات جبری محض، یا اختیاری محض داشته باشد و اگر شاعری و هنرمندی فقط از نومییدی یا فقط از امید سخن بگویند، بسیار بعید است که آن مذهب و آن شاعر عمر درازی در تاریخ پیدا کنند، برعکس، استمرار مذاهب و هنرها، در همین گره زدن دو سوی متناقضات و آزاد گذاشتن آدمی است که در دو سوی این خط، به سوی هر کدام که خواهد، در هر لحظه حرکت کند.^۱

پس از دکتر شفیعی، آقای سید محمد راستگو، مقاله کوتاهی به نام «خلاف آمد» درباره عبارت های تناقضی، همراه با مثال های فراوان برای هر کاربرد آن، نوشته است: «خلاف آمد گاه به گونه ای است که حاصل آن اجتماع و همزیستی دو مفهوم متضاد و متناقض است. این گونه تصویرها و ترکیب های متضاد نما و متناقض نما و درهرحال باطل نما مانند «حاضر غایب»، همان است که در اصطلاح فرنگیان «پارادوکس» نامیده می شود.^۲

سومین کسی که درباره تناقض سخن رانده آقای عبدالکریم سروش، در مقاله «تعمیم صنعت طباق یا استفاده از عکس و نقض و عدم تقارن در شعر سعدی» است. ایشان در مورد هنر تناقض می فرمایند: «صنعتی است حلاوت بخش، و سر حلاوت آن گویی این است که خلاف عرف و منطق است، یعنی به ظاهر دو اثر ناسازوار را در موضوع واحد جمع می کنند و همین مایه جذب ذهن و گره خوردگی سخن با ضمیر است.»^۳

همچنین، آقای تقی وحیدیان کامیار در کتاب «بدیع از دیدگاه زیبایی شناسی» تناقض را چنین تعریف کرده اند: «سخنی است به ظاهر متناقض و مهمل، ولی در پس این تناقض، حقیقتی نهان است که دو امر متناقض را آشتی می دهد؛ مثلاً در این شعر سعدی:

ما با توایم و با تو نه ایم اینت بوالعجب

در حلقه ایم با تو و چون حلقه بر دریم

"ما با توایم و با تو نه ایم" متناقض و مهمل می نماید پس از اندک تأملی در می یابیم که گرچه به ظاهر متناقض است؛ اما حقیقتی در آن است و غرض آن است که گرچه در کنار تو هستیم، اما تو با ما نیستی و دل در هوای دیگری داری.

^۱. شفیعی کدکنی، موسیقی شعر، ص ۴۳۲

^۲. راستگو، خلاف آمد عادت، کیهان فرهنگی، سال ششم، شماره ۹، ص ۲۹

^۳. سروش، ذکر جمیل سعدی «تعمیم صنعت طباق یا استفاده از عکس و نقض و عدم تقارن در شعر سعدی»، ج ۲، ص ۲۵۹

دکتر کزازی در کتاب «زیباشناسی سخن پارسی ۳» (بدیع) از این صنعت تعبیر به «ناسازی هنری» می‌کند: «دیگر از گونه‌های ناسازی که نیک پندار خیز است و ارزش زیبا شناختی می‌تواند داشت آن است که آن را ناسازی هنری می‌نامیم. ناسازی هنری آن است که دو ناساز در همان هنگام که ناسازند باهم پیوند و همبستگی داشته باشند. مانند دو روی سکه که با همه ناسازی، سخت به هم پیوسته اند و از هم جدایی نمی‌توانند گرفت.» ایشان در ادامه افزوده اند: «در میان سخنوران ایرانی، حافظ بویژه از این ناسازان هنباز فراوان در سخن یاد کرده است.»^۱

همچنین، تناقض، در کتاب «واژه نامه هنر شاعری» از میمنت میرصادقی (ذوالقدر) چنین تعریف شده است: «در زبان انگلیسی به معنی گفته مهمل نما، گفته متناقض و نیز به معنی عقیده و بیانی است که با عقاید مورد قبول عموم تضاد دارد و در اصطلاح، کلامی است که در ظاهر حاوی مفهومی متناقض نما است؛ به طوری که در وهله اول پوچ و بی معنی به نظر می‌آید؛ اما در پشت معنی پوچ ظاهری آن، حقیقتی نهفته است. و همان تناقض ظاهری جمله باعث توجه شنونده یا خواننده و کشف مفهوم زیبایی پنهان در آن می‌شود. در مصراع‌های زیر بیان پارادوکسی به کار رفته است:

من دلم می‌خواهد که به طغیانی تسلیم شوم.	(فروغ فرخ زاد)
از تهی سرشار، جویبار لحظه‌ها جاری است.	(اخوان ثالث)
جایی که نان گرسنه شد و آب تشنه زیست.	(شفیعی کدکنی)

بیان پارادوکسی در زبان محاوره نیز به کار می‌رود، در جملات و عباراتی از قبیل: «غیبتش تو چشم می‌زند»، «بعد از هرگز» و مانند این‌ها بیان پارادوکسی هستند.^۲

حال، با توجه به تعاریف مختلفی که از تناقض در آثار بلاغی نقل شد، می‌توان این سه ویژگی را برای آن برشمرد:

۱. بیانی که ظاهراً متناقض با خود یا مهمل است.
 ۲. دو امر متضاد را جمع می‌کند.
 ۳. در اصل دارای حقیقتی است که از راه تفسیر یا تأویل می‌توان به آن حقیقت دست یافت.
- بدین ترتیب، مفهوم تناقض در بلاغت چنین است: تناقض در بلاغت، آمیختن دو مفهوم متضاد (نه ضرورتاً تضاد منطقی بلکه هر نوع نسبت ناسازگاری میان دو چیز) یا متناقض است که موجب شکل‌گیری عبارت و یا جمله‌ای در ظاهر بی معنی می‌شود اما در اصل دارای معنایی

^۱ کزازی، زیباشناسی سخن پارسی ۳ (بدیع)، ص ۱۰۷

^۲ میرصادقی، واژه نامه هنر شاعری، ص ۴۶